

(магнати і шляхта) також одержали право за власним бажанням створювати приватні суди (третейські або полюбовні) для розгляду своїх справ. Право створювати свої власні суди одержали також національні меншини.

Державні суди ми вважаємо такими, що базувалися на територіальних засадах: по-перше, їх розподіл співпадав з територіальним поділом держави; по-друге, державні суди судили всіх мешканців даної території, крім вищевказаних категорій населення; по-третє, існували досить помітні відмінності в праві окремих земель, отже, державні суди мали враховувати ці регіональні особливості права.

2.2.1. Центральний суд

Суд у Великому князівстві Литовському не був відділений від адміністрації, отже, головною фігурою державного суду традиційно вважався великий князь (господар). Не існувало постійного і визначеного місця великокнязівського суду; він чинився в тому місці держави, де в даний момент знаходився правитель¹⁰⁷. Це є свідченням другорядності, додатковості відправлення суду порівняно з іншими державними справами великого князя, а отже відсутності судової влади в державі.

Великий князь виступав як суд першої інстанції для певного кола осіб і з певного кола справ, і як вища апеляційна інстанція для регіональних судів, а також для судів полюбовних, третейських і судів магдебургій.

З волі великого князя відбувалось надання певним верствам і особам права виключної підсудності центральному суду, що було значною пільгою, оскільки великокнязівське правосуддя було відносно швидким, недорогим і неупередженим, а крім того панував погляд на голову держави як на носія вищої справедливості¹⁰⁸. При відправленні суду великий князь мусив дотримуватись правових звичаїв, а після впровадження писаного права – норм Статутів. Отже, в Литовсько-Руській державі, зокрема в українських її землях, панував принцип зверхності закону, традиції над державною владою. Так, із запису в Литовській Метриці від 18 травня 1496 р. довідуємося, що на прохання відповідача великий князь Олександр дав жалуваного листа на землю,

¹⁰⁷ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С. 31.

¹⁰⁸ Там само. – С. 7.

яка вже належала позивачеві. Судова справа вирішується великим князем “по старине” (за показаннями свідків), а не за власним жалуваним листом¹⁰⁹.

Більше того, у випадках порушення законності або традицій з боку сторін, що змагалися, справа вирішувалася великим князем за законом. Так, у судовій справі, записаній в Литовській Метриці 11 травня 1496 р., йшлося про порушення правила заповіту. Великий князь вирішив справу за законом¹¹⁰. Отже, влада дбала про поновлення справедливості в суспільному житті держави. Тому населення прагнуло звертатися до суду великого князя. Протягом XV ст. найчисельнішою категорією осіб, які підлягали юрисдикції центрального суду, стали магнати, оскільки саме вони в даний період посідали провідне місце в державі. Вказані пільги надавалися спеціальними великокнязівськими “закривальними”, або “залізними”, листами або привілеями, часто разом із наданням земель.

З кінця XV ст. така пільга поширилася на іншу численну категорію осіб – відкупників мит, корчем та інших статей великокнязівського прибутку. Слушним є твердження М. Любавського, який вважав, що причиною було прагнення центральної влади збільшити надходження до великокняжої скарбниці та унезалежити вищеназваних осіб від можливої протидії або втручання з боку місцевої влади¹¹¹. У свою чергу, додамо, що, очевидно, така практика виникла у Великому князівстві Литовському на початку XVI ст. разом із поширенням в державі ідей Ренесансу та Реформації. Вказівок на надання вказаній категорії населення судової пільги у більш ранній період нами не виявлено.

8 червня 1558 р. великий князь Сигізмунд II Август надіслав листа “до всех князей, панов, воевод, каштелянов, маршалков, старост, державец, кнегинь, паней, вдов, наместников, тивонов, землян, дворан, войтов, бурмистров, радец и всех врядников его милости господарских и теж князских, панских и духовних”, у якому зазначив, що “...каждый мытник и поборца, албо арендарь, хто бы одно колвек яким пожитком скарбу нашего шафовал, водле постановеня нашего, не повинен ни перд ким иным, толко перед нами, господарем, або паном подскарбием земским, або теж, кому быхмо мы злецыли,

¹⁰⁹ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 96.

¹¹⁰ Там само. – С. 95.

¹¹¹ Любавский М. Областное деление и местное управление Литовско-Русского государства ко времени издания I Литовского Статута. Исторические очерки – С. 628.

становитися и отказовати...” І далі: ”...приказуем, аж бы есте всех справец и слуг ...поборовых и мытных, кром права горячого и иного злочинства, сами не судили и врьдником своим судити не казали, и квалтом их до того не примушали, трудностей ни которых над росказанье и постановене нашо не чинечи...”¹¹². В іншій грамоті великого князя читаємо: “Мы, господарь, постерегаючи того, якобы за тими спору и незгоды вашими, шкода в пожитках скарбу нашого не делалася, для тогож, естлибы есте себе от них в той справе мытной кривду якую мели, ... тогда приказуем вам, ажбы есте теперь зараз в том з ними перед нами, господарем, яко в речи поборовой, расправилися, а заочне некоторых пофалок им самим и справцам их не чинили”¹¹³. Отже, бачимо, що також звільнялись від місцевої підсудності і чиновники, яких митники розсилали для збирання королівських мит. Таким чином, митники, корчмарі та інші відкупники стали іншою групою, яка отримала право виключної підсудності.

Надання судового імунитету стосовно місцевих судів не тільки аристократам-магнатам, а й відкупникам великокнязівських статей прибутку, які звичайно були простолюдинами, а іноді навіть іногородцями, свідчить про певний прагматизм державної влади у підході до цього питання. Однак, обсяг такого імунитету різнився для магнатсько-шляхетської верхівки і для відкупників. На відміну від магнатів, які отримували право “не судитись у поветех” дожиттєво, відкупники користувалися цією пільгою лише доки знаходилися на посаді. Крім того, слід зазначити, що відкупники великокнязівських статей прибутку були підсудні центральному суду лише у цивільних справах; у тяжких кримінальних справах, особливо при ввійманні їх на “гарячому вчинку”, їх мали судити місцеві суди. Очевидно, це пояснюється тим, що регіональні суди могли вчинити правосуддя на місці негайно; при передачі ж справи до центрального суду майже неминучим було б зволікання, оскільки гаявся час на подорож до місця перебування великого князя. Отже, на нашу думку, влада починає усвідомлювати суспільну небезпечність тяжких кримінальних злочинів і намагається забезпечити оперативне судочинство у таких справах.

Стосовно магнатсько-шляхетської верхівки діяли інші правила. У листі великого князя Олександра від 30 травня 1496 р. своєму наміснику князю Мартину читаємо: “...коли о котором великом деле

¹¹² Грамоти XV ст. – С. 110-111.

¹¹³ Там само. – С. 105.

они [шляхта] отзовуть ся до нас, до господаря, и ты бы им того не заборонял, а о посполитых делехъ можешъ и сам досмотрати межи ними и справедливость чинити...”¹¹⁴. На українських землях регіональні суди взагалі не могли здійснювати вирок, винесений шляхті у справах з особливо тяжких кримінальних злочинів, без затвердження його великим князем. У привілеї Київській землі зазначено: “А коли проступить бояринь, ино наместнику нашему осудивъ и за поруку давши до нас отложить; мы пак волни будем в той вине взяти и отпустить”¹¹⁵. У привілеї Волинській землі читаємо: “А князей и панов и землянь, старосте нашему злыми словы не соромотити, у казнь и у вежу их не сажати; а если бы который ся провинил въ чомъ, князь, або панъ, або землянинъ, ино старосте нас обослати: как мы его научим нашим листом, або послом нашим, што бы мел с тымъ вчинити, ино ему подле науки наше то вчинити”¹¹⁶. На нашу думку, таке ставлення влади до магнатів і шляхти Волині та Київщини можна пояснити тим, що протягом тривалого часу (до початку XVI ст.) українські землі Великого князівства Литовського зберігали свою правову самобутність. Це було можливим, оскільки входження Київської та Волинської землі в XIV – першій пол. XV ст. до складу Литовського князівства не було остаточним і безумовним, їх статус коливався протягом вказаного періоду¹¹⁷, і лише з другої пол. XVI ст. можна говорити про остаточне інтегрування цих земель у державне життя Великого князівства Литовського; однак і тоді зберігаються певні специфічні риси суспільного і правового життя Волині й Київщини, що дозволяє нам зробити висновок про збереження національної правової самобутності українських земель.

Крім кола осіб, існувало коло справ, підсудних виключно великому князю. За Статутом 1529 р. (Дзялинським списком), до них належали політичні та службові злочини, справи про визнання шляхетства, про позбавлення шляхетської гідності, суперечки щодо великокнязівських маєтків тощо (розд. I, арт. 2, 5, 6, 20), тобто злочини, що були небезпечними для державного життя. На нашу думку, підсудність вказаних справ центральному суду свідчить про

¹¹⁴ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 107.

¹¹⁵ Ясинский М. Уставные земские грамоты Литовско-Русского государства. – С. 6.

¹¹⁶ Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 389-390.

¹¹⁷ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 42-46.

усвідомлення владою їх небезпечності для держави. Великокнязівська Устава 1509 р. навіть встановлювала конфіскацію маєтків державних злочинців як особливий вид покарання. Отже, вважаємо, що можна говорити про початок формування публічно-правового погляду на злочин у Литовсько-Руській державі. Очевидно, що названі справи, указані в Статуті, могли виникати виключно в шляхетсько-магнатських колах, отже, у вказаних справах до суду великого князя притягались лише магнати й шляхта. Отже, привілейована підсудність була встановлена лише для суспільної верхівки держави.

Однак, окрім вищеназваних випадків, всі бажаючі могли звертатись до суду великого князя, обминаючи місцеві суди. Як вказувалось вище, центральний державний суд мав суттєві переваги над місцевими, тому до безпосереднього суду великого князя вдавались часто, і не тільки привілейовані верстви. Траплялись випадки звернення не тільки фізичних, але і юридичних осіб до центрального суду. У 1503 р. київські міщани скаржились великому князю на зловживання владою місцевим тивуном і просили “их з тивунских рук выняти”¹¹⁸. У 1566 р. міщани Володимира неодноразово порушували клопотання перед Сигізмундом-Августом про усунення від влади вйта Максима Лудовича і добились свого¹¹⁹.

Але привілейовані особи могли за взаємною згодою звернутися у кримінальній справі до суду воєводи або старости, незважаючи на встановлені правила підсудності. Така невизначеність, нерозмежованість компетенції центрального і місцевих державних судів, їх взаємозамінюваність свідчить про несформованість як публічно-правового погляду на злочин в дореформений період, так і взагалі судової влади в державі.

Довіра і любов до ради у середньовічному суспільстві вважались особливою чеснотою, одним із дарів святого Духу, що мав убезпечити людину від гордині¹²⁰; отже, за звичаєм, суд великого князя не був одноосібним. У судових актах періоду, що розглядається, згадуються численні присутні на великокнязівському суді. Досить часто це були представники земель, у яких мешкали сторони; також у переважній більшості судових актів XIV-XVI ст. згадується присутність на

¹¹⁸ Грушевский А. Города Великого княжества Литовского в XIV-XVI вв. Старина и борьба за старину. – С. 132.

¹¹⁹ Володимирський гродський суд. Подокументні описи актових книг. – С. 23, 24, 35, 47.

¹²⁰ Старченко Н. Публічність як домінанта культурної традиції (Волинь другої пол. XVI століття). – С. 69.

великокнязівському суді радних панів: “Смотрели есмо того дела съ паны радами нашыми” – традиційний початок багатьох судових актів¹²¹. Така присутність, на нашу думку, певною мірою сприяла гласності судового процесу і водночас формуванню погляду на великокнязівський суд як на справедливий і неупереджений. Але М. Любавський вказав ще на одну причину зберігання традиційної присутності “сторонніх людей” у центральному державному суді: оскільки до видання Статуту 1529 року загальнодержавного права в князівстві не було, центральний суд судив згідно з місцевим правом землі, у якій мешкали сторони. Ясно, що великий князь не міг досконально знати звичаєве право окремих земель; таким чином, необхідною була присутність таких знавців. Їхньою функцією було консультувати суд про можливі особливості та відмінності, про правомірність тієї чи іншої санкції з точки зору місцевого звичаєвого права¹²².

У пошуках правосуддя населення мусило здійснювати подорож до місця перебування князя, але не було гарантії, що зацікавлена особа зможе добитись розгляду своєї справи. Переобтяжений справами князь звичайно відмовляв населенню, посилаючись або на нестачу часу, або на відсутність належних радників. Окрім того, великий князь, який водночас був і польським королем, більшість часу знаходився у Польщі; населення Литовсько-Руської держави могло звертатись до нього тільки під час перебування його у князівстві. Тому не є випадковим, що населення прагнуло домогтись правосуддя на сеймах, коли можна було напевне застати і голову держави, і всіх радних панів. Однак траплялись відмови у відправленні правосуддя й на сеймах: великий князь відповів майже на всі прохання станів сейму 1511 р. стосовно змін у порядку судочинства, що йому “немає діла” до судових справ¹²³. Судові справи розглядались на сеймах Мінському 1507 р., Берестейському 1515-1516 рр., Віленських 1522 р. і 1528 р. Але надмірна кількість справ, які чекали на розгляд, не дозволила вирішити їх всі. Саме тому великий князь практикував доручення розгляду справи наближеним особам. Ми погоджуємось з М. Ясинським, який вважав, що такі доручення не змінювали природу суду; він за суттю

¹²¹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 215, 220; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 23, 78; Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 29, 137.

¹²² Любавский М. К вопросу об удельных князьях и местном управлении в Литовско-Русском государстве. – С. 53.

¹²³ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 533.

свою залишався судом великокнязівським, оскільки мав на меті лише розвантажити великого князя від безпосередньої участі у справах, які вважались державою другорядними, до того ж, діяв виключно під контролем голови держави. М. Ясинський класифікував суди, які діяли у Великому князівстві Литовському за дорученням великого князя, таким чином: суд маршалка, маршалків-ський суд і комісарські суди (решта судів, виділених М. Ясинським, знаходяться поза часовими межами періоду, що розглядається)¹²⁴. Ми в основному погоджуємося із класифікацією М. Ясинського, але вважаємо за можливе додати до вказаних різновидів судів суд Пани-Ради, а також уточнити й упорядкувати цю класифікацію, взявши за основу ступінь самостійності різновидів судів.

Вважаємо, що за ступенем самостійності у вирішенні судових справ першим з різновидів великокнязівського був суд Пани-Ради. Відносно ролі та ступеня участі Пани-Ради в суді великого князя немає однастайності. М. Ясинський не виділяв даний орган у різновид великокнязівського суду, але вказував, що Рада, за дорученням великого князя, могла вести попереднє розслідування обставин справи і представити результати на розсуд князя, але остаточне рішення справи і винесення вироку належало останньому¹²⁵. М. Владимирський-Буданов вважав, що присутність радних панів на суді великого князя була обов'язковою, оскільки останній взагалі не мав права суду без Пани-Ради; більше того, дослідник започаткував поглядав на суд Ради як на окремий вид суду¹²⁶. Проаналізувавши судові акти і документи періоду, що розглядається, ми дійшли висновку, що Пани-Рада як така, сама по собі, не виконувала судової функції. Хоча траплялись випадки відмови великого князя чинити правосуддя, посилаючись на відсутність належних радників, вважаємо, що присутність радних панів на суді була скоріше даниною традиції, витоки якої слід відносити до давньоруських часів. На доказ нашої точки зору зауважимо, що, по-перше, склад присутніх на суді радних панів не був постійним. 31 травня 1495 р. на суді великого князя

¹²⁴ Ясинский М. Очерки по истории судеустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып. 1. – С. 18.

¹²⁵ Там само. – С. 34.

¹²⁶ Владимирский-Буданов М.Ф. Разбор сочинения М.Н. Ясинского “Главный Литовский Трибунал, его происхождение, организация и компетенция. Вып. 1. – Происхождение Главного Литовского Трибунала”.

Олександра був присутнім тільки воєвода віленський, канцлер Миколай Радзивіл¹²⁷. На суді великого князя Сигізмунда 15 червня 1511 р. були присутніми: віленський єпископ, віленський воєвода, троцький воєвода, Жомойтський староста, воєводи Полоцький, Новогрудський та ін.¹²⁸. 8 травня 1529 р. на суді великого князя Сигізмунда були присутніми три особи: маршалок, намісник Волинський пан Матвій Вотехович, писар¹²⁹. 1 вересня того ж року на суді були присутніми: князь єпископ віленський, воєвода Віленський, староста більський і мозирський, воєвода Троцький, віленський староста, маршалок земський воєвода новогрудський та ін.¹³⁰. На суді того ж великого князя Сигізмунда 21 вересня 1512 р. були присутніми: “панове рада вси”, а окрім того “тежь в тот час при нас были панове рада короны полское”¹³¹. Отже, склад і кількість присутніх на суді радних панів не були визначені; великий князь судив у присутності тих із них, хто в кожний даний момент знаходився “під рукою”, не виключаючи й іноземців-поляків. Таким чином, склад присутніх був досить випадковим, тож даний орган не міг обмежувати судову владу великого князя.

По-друге, хоча більшість судових актів починається посиленням на присутність Пани-Ради, однак є й такі акти, де вказано: “Сам Александр”¹³². У деяких з цих актів також згадується про присутніх на суді радних панів (у кінці акту)¹³³, але з тексту документів ясно, що їх роль зводилася виключно до присутності; безпосередньої участі у розгляді справи вони не брали. Водночас, у деяких актах¹³⁴ вказівок на присутність на суді радних панів немає взагалі.

¹²⁷ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 67.

¹²⁸ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 214.

¹²⁹ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 227.

¹³⁰ Там само. – С. 229.

¹³¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – Приложение. – С. 27.

¹³² Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 67, 72, 83.

¹³³ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 75-76; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 67.

¹³⁴ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 76-77; Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 67.

Прямі вказівки на безпосередню участь і самотійну роль Пани-Ради в суді великого князя зустрічаємо тільки у випадках доручення великим князем провести справу самотійно. “Приказаньем господаря нашего короля и великого князя его милость Жикгимонта, я князь Костентин Иванович Острожский, воевода троцкий, гетман его милости, староста бряславский и веницкий, смотрели есмо того дела”, – читаємо у вироку троцького воєводи князя Костянтина Острозького від 23 січня 1529 р. У винесеному вироку Костянтин Острозький прямо зазначив, що справу вирішував згідно з думкою великого князя, висловленою тим з цієї справи раніше¹³⁵. В акті, датованому кінцем XV ст., записано, що жорославські піддані свідчили перед радними панами (намісником гродненським та старостою жомойтським), призначеними великим князем вислухати свідоцтво жорославців. Свої показання свідки закінчили словами: “А хто бы хотел о том инак поведити, нехай господарь великий княз кажетъ насъ с тым перед собою очевисто поставити”¹³⁶. Отже, і безпосередній розгляд справи радними панами відбувався лише з доручення і відома великого князя; причому і сторони, і судді усвідомлювали зверхність великого князя над таким судом. Траплялись випадки, коли радні пани виступали в судовому процесі лише як свідки¹³⁷. В інших випадках їм доручалося наглядати за процедурою принесення присяги¹³⁸.

“Мы з панами радами помысливше, нашли есмо...” – не більше, ніж традиційна формула. Як бачимо з судових актів, великий князь радився з Пани-Радою лише при виникненні справ, для вирішення яких немає відповідної норми ні в звичаєвому праві, ні в законодавстві. Здебільшого у таких випадках передбачалось, що прийняте рішення відіграватиме надалі роль судового прецеденту в державі, отже, при вирішенні такого роду справ бажана була колегіальність (зазначимо, що за привілеєм 1492 р. законодавча влада великого князя обмежувалась Пани-Радою). У тривіальних справах, де рішення очевидне, великий князь вирок виносив сам¹³⁹. Також одноосібним було його

¹³⁵ Акты Литовско-Русского государства, изданные М. Довнар-Запольским. – Вып. 1. – С. 215.

¹³⁶ Там само. – С. 74.

¹³⁷ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 212; Там само. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 90.

¹³⁸ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 72, 73.

¹³⁹ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 11, 67, 79, 83

рішення з найбільш серйозних справ, особливо з кримінальних: вбивства, наїзду на маєток, образи або звинувачення в підробці документів тощо¹⁴⁰.

Крім того, Пани-Рада не могла сама, зі своєї ініціативи, відправляти правосуддя; її суд відбувався лише за спеціальним дорученням глави держави, здебільшого одноразовим, для даного конкретного випадку. Радні пани чинили суд не тому, що судова влада великого князя була обмеженою (нагадаємо, що привілей 1492 р., який істотно обмежив великокнязівську владу в державі на користь Пани-Ради, не згадує про право суду Ради), а через переобтяженість глави держави іншими, більш нагальними справами. Отже, їхня участь у центральному державному суді зводилась в основному до ролі асистентів великого князя.

Слід зауважити, що в 1529 р. відбулася спроба змінити ситуацію: були впроваджені періодичні спеціальні судові сейми Пани-Ради. До їхньої компетенції входило збиратись для розгляду судових справ і під час відсутності великого князя, причому їхні рішення не підлягало апеляції, як і рішення самого великого князя; у цьому ми вбачаємо спробу впровадити центральну судову установу. Однак суб'єктивною метою такого впровадження було знизити переобтяженість великого князя другорядними для держави справами, якими вважались справи судові порівняно із справами військовими, причому пріоритет останніх прямо визнавався державою. У 1531 р. було встановлено, що сесії судових сеймів мають відбуватися двічі на рік: на Різдво та в сьому суботу по Великодню. Термін другої сесії було вмотивовано так: саме в цей час, навесні, звичайно починалися іноземні, насамперед, татарські, навали на Велике князівство Литовське; отже, “чымъ бы ваша милость мяли по люди писати и ихъ збирати, а они вси въ тотъ часъ будутъ на сойме, тогда ваша милость им очевисто розкажете, абы на войну поготову были на том местце, где потреба вскажетъ”¹⁴¹.

Пани-Рада не розвинулись в окрему судову установу; до часів прийняття Статуту 1566 р. вказані судові сейми перестали практикуватись. Отже, суд Пани-Ради можна вважати не самостійним видом суду, а різновидом великокнязівського. Однак, Пани-Рада з усіх різновидів великокнязівського суду найближче підійшла до потенційної можливості стати самостійним судовим органом. Великий Вальний

¹⁴⁰ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 88, 90, 112-113; Там само. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 130.

¹⁴¹ Максимейко Н.А. Сеймы Литовско-Русского государства до Люблинской унии 1569 г. – С. 119.

сейм Речі Посполитої у 1588 р. затвердив закон (конституцію), за яким сеймовий суд міг судити і за відсутності короля, але це сталося поза рамками періоду, який розглядається в даній роботі.

Іншим різновидом великокняжого суду був маршалківський суд. За М. Ясинським¹⁴², великий князь міг надати маршалку повноваження судити на невизначений термін, отже, маршалківський суд набував деяких рис постійної судової установи. Він працював і під час перебування великого князя в Литві, і за його відсутності. Протягом першої пол. XVI ст. юридично були закріплені деякі положення про маршалківський суд. Так, Статут 1529 року визначив, що даний вид суду при розгляді справ має керуватись “стародавнім звичаєм”, тобто звичаєвим правом, і Статутом (розд. III, арт. 4). Було визначене коло справ і коло осіб, підсудних маршалківському суду. Його юрисдикції підлягали справи бояр і шляхти, які мешкали у великокнязівських маєтках, справи про з’явлення до місця перебування великого князя зі зброєю, вчинення там “кгвалту”, безпорядків (Статут 1566 р., розд. IV, арт. 18). Більським привілеєм 1564 р. до компетенції маршалківського суду було віднесено справи землевласників з приводу нез’явлення їх на військову службу. Вказане положення було закріплене сеймовою ухвалою 1567 р. За Статутом 1529 року, маршалківський суд мав право висилати вижив і діцьких (розд. III, арт. 4). Його рішення могли виноситись цілком самостійно, але не можна вважати таку передачу права суду остаточною і визнавати маршалківський суд самостійною установою: у багатьох “спірних” випадках маршалківський суд припиняв свою діяльність “до науки господарской”, тобто до консультації з главою держави. Крім того, невдоволена рішенням сторона могла апелювати до великого князя. М. Ясинський розрізняв маршалківський суд і суд маршалка. Істотна відмінність останнього від маршалківського суду полягала в тому, що суд маршалка відбувався з огляду на одноразове доручення великого князя розглянути конкретну справу. Таким чином, суд маршалка наближався за характером діяльності і за повноваженнями до комісарського – наступного різновиду великокнязівського суду.

Практика доручення суду комісарам, тобто особам, посланим із “комісією”, із спеціальними повноваженнями, була досить поширеною. За М. Любавським, перші згадки про комісарський суд належать до

¹⁴² Ясинский М. Очерки по истории судеустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С. 214.

1475 р.¹⁴³. Комісари діяли колегіально. До видання Статуту 1566 року вони розглядали здебільшого земельні і цивільні справи, але іноді – і кримінальні. Статут 1566 року передав земельні справи до компетенції земських та підкоморських судів, отже, за комісарськими судами лишилося чітко обмежене коло справ. За Статутом 1566 року до компетенції комісарських судів належали лише справи про межі між великокнязівськими і шляхетськими маєтками і про викуп великокнязівських маєтків (розд. IV, арт. 58).

Комісарський суд за характером діяльності був недостатньо віддиференційованим від інших різновидів судів. Він мав багато спільних рис із судами регіональними і третейськими. До третейських судів його наближує можливість для сторін обирати суддів за обоюсторонньою згодою, “кого бы хто усхотел”. Поширена практика призначення комісарами представників місцевої адміністрації – воєводи або старости – наближувала комісарський суд до регіональних судів. Але певна зовнішня подібність не дає підстав ототожнювати комісарські суди із вказаними. Комісарський суд, як різновид великокнязівського, відбувався виключно “з волі і ласки господарської”, отже, судді-воєводи, старости або інші посадові особи діяли не з огляду на свої функціональні обов’язки, а лише за дорученням центральної влади. Право сторін обрати суддів-комісарів за власним бажанням також надавалося великим князем, який залишав за собою право контролювати дії комісарів на будь-якій стадії процесу.

Комісарський суд не був закладом постійним, або таким, що періодично збирається; він не мав визначеного місця перебування, постійного складу й визначеної компетенції. Призначався комісарський суд для кожної конкретної справи окремо.

М. Ясинський стверджував, що комісари, маршалки, намісники виступали здебільшого як асистенти великого князя. Вони проводили попереднє слідство, опитували свідків, розглядали представлені сторонами документи¹⁴⁴. Проаналізувавши акти Литовської Метрики, доходимо висновку, що, як правило, такі доручення відбувались у випадках цивільних справ, які стосувались землі (встановлення меж, присудження маєтків тощо) або спадщини (здебільшого нерухомої),

¹⁴³ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 649.

¹⁴⁴ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып.1. – С. 76.

тобто у майнових справах¹⁴⁵. Справи кримінальні – особисті ображення, вбивства або звинувачення у вбивстві, наїзди на маєток – великий князь судив особисто, без висилання комісарів¹⁴⁶.

Таким чином, різновидами великокнязівського суду були комісарські, маршалківські суди і суд маршалка; у період 20-60-х рр. XVI ст. таким різновидом був суд Пани-Ради. Доручення розгляду судових справ іншим особам було викликане не прагненням виокремити судову владу як таку, а відбувалося з тих причин, що відправлення суду було справою другорядною, отже його можна було доручити довіреним особам і обійтися без особистої присутності великого князя, хоча, як бачимо, важливі справи, а також справи спірні, вирішувалися ним особисто.

Однак, на нашу думку, практика відправлення суду не особисто великим князем, а іншими особами за його дорученням свідчить про наявність передумов формування в Литовсько-Руській державі спеціальних судових установ. З усіх різновидів великокнязівського суду найближче підійшла до потенційної можливості розвинути в самостійну судову установу Пани-Рада. Однак, внаслідок зближення Великого князівства Литовського із Польщею посилюються польські впливи на правову систему князівства, зокрема, на розвиток судової системи. Природний шлях еволюції припиняється й замінюється штучно накинutoю польською моделлю.

З середини XV ст. до великокнязівського суду звертались також у разі невдоволення вироками регіональних судів. М. Ясинський вважав, що однією з причин звертання до центрального суду як до апеляційної інстанції була відсутність до 1529 р. єдиного кодексу законів у князівстві¹⁴⁷. Як наслідок, суд на місцях нерідко чинився на особистий розсуд судді, отже, допускалися численні зловживання владою. Крім того, судді були перевантажені не тільки судовими, але й адміністративними справами, отже, ставилися до судових обов'язків недбало¹⁴⁸. Населення змушене було вимагати перегляду справи в центральному суді. У XIV – на початку XV ст. апеляціям ходу не

¹⁴⁵ Акты Литовской Метрики. – Т. 1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 23, 34, 113.

¹⁴⁶ Акты Литовской Метрики. – Т.1. – Вып. 1. 1385-1499. – С. 83, 88, 90; Там само. – Вып. 2. 1499-1507. – С. 130.

¹⁴⁷ Ясинский М. Очерки по истории судоустройства в Литовско-Русском государстве. Главный Литовский Трибунал. Его происхождение, организация и компетенция. – Вып. 1.

¹⁴⁸ Любавский М. Литовско-Русский сейм. – С. 661-662.

давали, оскільки формально вироки місцевих судів вважались остаточними¹⁴⁹. Однак з середини XV ст. вкорінюється інший погляд на регіональні суди і великокнязівський суд стає апеляційною інстанцією для державних регіональних судів і для деяких недержавних – третейських, полюбовних, а також для окремих видів судів міст-магдебургій. Започаткований був процес формування дволанкової судової системи. (Однак зауважимо, що остаточно державний суд оформлюється як дволанковий після проведення судової реформи в 1564-1566 рр., оскільки до того часу існувала практика переносу справи в центральний суд в обмінання місцевих судів за наявності обопільної згоди сторін. Статут 1566 року, який закріпив впровадження реформи, заборонив звертатися до суду великого князя, доки справа не буде розглянута в місцевому суді, таким чином, за центральним судом закріпилася функція апеляційної інстанції, крім певного кола справ, підсудних виключно велико-князівському суду.)

Скарги, що надходили від вказаних судів, великий князь розглядав з Пани-Радою або доручав розгляд іншій особі. Берестейський староста пан Юрій Іллінич розглядав “приказанием господаря короля его милости Жикгимонта” разом із панами правильність суду свого намісника берестейського Мишка Романовича¹⁵⁰. Такий суд не слід вважати проявом діяльності регіонального суду, оскільки подібний розгляд справ не належав до компетенції воєвод і старост, а відбувався з огляду на одноразове доручення великого князя.

Як і великий князь, судді, що чинили правосуддя за його дорученням, суворо дотримувалися норм писаного права, зокрема, Статутів. Аналіз протоколів судових справ і записів до Литовської Метрики за 1540-1541 рр. дозволяє стверджувати, що посилення суддів на Статут 1529 року мали місце більш ніж у 50 випадках, що становить приблизно 20 % всіх справ. Крім того, навіть якщо прямі посилення на кодекс відсутні, рішення майже дослівно повторюють артикули Статуту¹⁵¹.

Таким чином, центральний державний суд був представлений судом великого князя і рядом установ, що діяли за його дорученням і від його імені. Існували потенційні передумови виникнення спеціальних судових установ, але вказаний потенціал не реалізувався, оскільки

¹⁴⁹ Там само. – С. 643.

¹⁵⁰ Любавский М. Очерки истории Литовско-Русского государства до Люблинской унии включительно. – С. 38.

¹⁵¹ Литовская Метрика. 1540-1541. Книга судных дел. 10-я кн. – Вильнюс, 2002. – С. 73.